

ARANY JÁNOS NYELVMŰVÉSZETÉNEK TANULMÁNYOZÁSA A TOLDI-SZÓTÁR SEGÍTSÉGÉVEL

PÁSZTOR EMIL

Egykori kedves professzoromnak, Klemm Antalnak 1946-tól 1950-ig hallgattam az egyetemi előadásait, és további négy évig dolgoztam mellette — és másik nyelvészprofesszorom, Mészöly Gedeon mellett — mint egyetemi demonstrátor, gyakornok, majd tanársegéd. Személyesen akkor találkoztam Klemm-mel utoljára, amikor 1959-ben, a pécsi nyelvűvelő konferencia idején meglátogattam pécsi otthonában. Akkor már a hetvenhetedik évében járt, de állandóan dolgozott a készülő finnugor összehasonlító mondatán. Emlékszem a rengeteg cédulájára, melyek a dolgozószobájában szétteregve vették őt körül.

Klemm Antal az egyetemen mindnyájunknak példát adott tudományszeretével és alaposágával. Előadásai jól szerkesztettek, igen áttekinthetőek voltak, könnyen lehetett az óráin jegyzetelni. Most egy-két hete ismételtén végiglapoztam életének fő művét, a Magyar történeti mondatant. Ahogy ebben ma is csodálatba ejt bennünket nyelvi idézeteinek, mondatnani példáinak a Halotti Beszéd-től századunkig ívelő gazdagsága, egyetemi előadásaira is jellemző volt, hogy elméleti megállapításait mindig nagyon élvezetes, találó nyelvi példákkal fűszerezte. Különösen szívesen nyúlt mondatnani példákért Arany János műveire s elsősorban talán a Toldihoz.

Azt hiszem, Klemm Antal életművének hatása is közremunkált abban, hogy huszonkét évvel ezelőtt Arany János Toldijának nyelvi gazdagságáról írtam egyetemi doktori értekezést, és azóta is állandóan foglalkozom a Toldi nyelvével. Az utóbbi években elkészítettem a Tankönyvkiadónak az „Arany János Toldijának szótára” címmel tervezett könyvem kéziratát. Öt héttel ezelőtt adtam át ezt a Toldi-szótárt a kiadónak. Megjelenése másfél év múlva várható. A majdnem tízezer szócédula feldolgozása közben nagy segítségemre volt az, hogy egykori szegedi professzoraim mellett elsajátíthattam a nyelvtudományi aprómunka szeretetét, és azt a szemléletmódot, hogy a magyar nyelvnek mind teljesebb megismeréséhez az apró adatok ezrein keresztül vezet az út.

Eddig csak két korszerű írói szótár készült hazánkban: 1. a BENKŐ LÁSZLÓ munkájaként 1972-ben megjelent „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” és 2. a Petőfi-szótár, melynek III., befejező kötete még most van sajtó alatt. Ha arra gondolunk, hogy a Petőfi-szótáron körülbelül huszonöt évig dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egy tíznél több tagú munkaközössége, ebből nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy teljes Arany-szótárunk még évtizedekig nem lesz, hiszen Arany János összes műveinek a szövegterjedelme többszöröse a Petőfiének, s egy ilyen életműnek minden szavát feldolgozni óriási munka volna. Úgy okoskodtam hát, hogy Aranynek legalább a legismertebb nagy elbeszélő költeményéből, a Toldiból (a Toldi-triológia első részéből) készüljön írói szótár: ezzel a munkával egyetlen ember is megbirkózhat. De az eddigi két írói

szótártól eltérőleg én a Toldi-szótárt nemcsak a tudományos köröknek, hanem az iskoláknak és a művelt olvasóközönség széles rétegeinek is szántam: mindenkinek, aki szereti anyanyelvünket, és szívesen foglalkozik Arany Jánossal.

Van, illetőleg lesz tehát végre egy Arany-szótárunk is, amely bizonyára elősegíti majd nagy költőnk szókincsének és nyelvművészetének az eddiginél hathatósabb tanulmányozását.

A Toldi-szótár 2949 önálló szócikkből épül fel: Arany János Toldijában ennyi a különböző szavak száma. Közülük 1877 szó csak egyetlenegyszer fordul elő a mű szövegében. Ez azt jelenti, hogy az összes címszavak 63,6 százaléka — tehát majdnem kétharmad része — egyedi felhasználású szó. (Sajnos, a Juhász- és a Petőfi-szótár nem jelzi, hogy Juhász Gyula és Petőfi eddig szótározzott szókincsében a szavaknak mekkora hányada fordul elő csupán egy alkalommal. Egy-egy író nyelvére igenis jellemző lehet ez a százalék.)

Valószínű, hogy Aranynak más műveiben is hasonlóan magas a hapaxok, tehát az egyetlenegyszer használt szavak száma, s akkor ebből azt következtethetjük, hogy egész életművében az eddig föltételezettnél is több szót használt.

Sok olyan szó van csupán a Toldiban is, amely például Petőfi életművének szókincséből teljesen hiányzik. Ha összehasonlítjuk a Toldi-szótár meg a Petőfi-szótár *cs* és *d* kezdőbetűs címszavait, illetőleg szócikkeit, kiderül, hogy Petőfi sehol sem használta írásaiban — verseiben, prózai munkáiban és levelezésében — a következő szavakat, amelyeket mi jól ismerünk Arany Toldijából: *csaholás, csecsszopó, csihés, csikorgás, csimpalyogva, csókvetés, csörtető, csüng*; továbbá: *daliás, délceg, delel, deszkabástya, döbben, döng, dörzsölés, dübörgő*. Érdekes, hogy az Aranynál két alakban meglevő *csoda*, illetőleg *csuda* főnév Petőfinél csak az *o*-hangú *csoda* alakváltozatban található meg.

Mindnyájan emlékszünk a Toldinak *csobolyó* szavára: „Bort ez *csobolyóban*, az kecsketömlőben, Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben” (2: 3). A *csobolyó* (a Toldi-szótár értelmezése szerint) ’ital tartására és ivóedényül haszn. hordozható lapos hordócska’ volt. Petőfi életművében egyetlenegyszer fordul elő ez a szó, „A nagy-apa” című prózai munkájában, amelyet 1846 végén vagy 1847 elején írt. Tudjuk, hogy Petőfi épp akkor olvasta el Arany Toldijának a Kisfaludy Társaságtól kölcsönkért kéziratát, s így lehetséges, hogy a Toldi hatására illeszti művébe ezt a ritka szót, amikor a következő mondatot írja: „a fal mellett állt a szekrény, azon a *csobolyó*, s benne a nádszál, mellyel ittak” (vö. Petőfi ÖM. 4: 95—115 és 397—401).

Tanulságos lehet az is, ha a Toldi-szótárban és a Juhász Gyula-szótárban hasonlítjuk össze a címszóknak egy részét. A Toldinak 47 *d* kezdőbetűs címszava között 14 olyan szó van, amelyet Juhász Gyula soha egyetlen versében sem használt. Ezek a következők: *dagadó, Dárius, dehogy, dejszen, deszkabástya, dibdáb, dinomdánom, dorgál, döglött, döngetés, dörzsölés, dőzsöl, drágakő, dül*. Az ilyen összehasonlítás — Arany, Petőfi és Juhász Gyula bizonyos szóanyagának mostani egybevetése — természetesen semmiféle értékítéletre nem törekszik, hiszen három különböző egyéniségű és élményvilágú költőnek nagyon különböző mennyiségű szóanyaga van együtt ebben a három írói szótárban. A felsorolt tények azonban tények, és azt hiszem, kiviláglik belőlük, hogy Arany János Toldijának a szókincse kétségtelenül nagyon gazdag.

Arany szókincsének gazdagságára jellemző az, hogy csupán a Toldiban is számos olyan szót használ, amely nem tartozott korának aktív szókincsébe. Ilyen, a Czuczor—Fogarasi-féle hatkötetes szótárban sem található szavak a Toldiban például

a következők: *aprómarha-nyáj*, *avas* (főnév), *bizony-bizonnyal*, *bűvös-bájos*, *éh-szomj*, *elrebbent*, *elül-utol*, *emberkép*, *emberöltő*, *embervadászat*, *forró-hideg*, *füstokádó*, *gyepszél*, *jaj-keserves*, *legénytoll*, *libeg-lobog*, *megpitymallik*, *milljom-ezer*, *pehelyzik*, *tőszomszédos*, *úr-maga*, *utcaközép*, *vérolaj*, *visszari*, *zimankós* stb. Arany e szavak egy részét maga alkotta, más részét a régi nyelvből vagy a népnyelvből emelte be a magyar irodalmi nyelvbe.

A Toldi szókincsének gazdagsága nemcsak a címszók nagy mennyiségében és változatosságában tükröződik, hanem abban is, hogy Arany ezt a majdnem három-ezer különböző szót nagyon érdekes és sokszor meghökkentő, addig nem ismert szókapcsolatokban állítja elénk. Egy helyütt például ezt írja Toldiról: „*Jaj-keserves annak*, a ki jut kezébe, Meghalt anyjának is *visszari ölébe*” (1: 10). Vagy gondoljunk a forgószélre, mely Aranynál „*az útát nyalja* sebesen haladva, *Mínta füstokádó nagy kémény szaladna*” (1: 4), és „*Mely a hamvas útát véges-végig méri*” (1: 5). Aligha van olyan versszaka, sőt mondata a Toldinak, melyben meg ne csodálhatnánk Arany János szavakkal építő-szerkesztő művészetét. (A Toldi-idézeteket Arany János helyesírásával közlöm. P. E.)

Arany teljes írói szókincsének gazdagságára, illetőleg méreteire negatív módon is következtetni lehet a Toldi-szótárral. Arany Jánosnak annyira gazdag és változatos a szókincse, hogy kisebb verseiben is számos olyan szót használ, amely a Toldi szókincsében nem fordul elő. Például *Ősszel* című költeményének 10 *b* kezdőbetűs szava közül a Toldiban csupán kettő van meg: a *bokor* főnév és a *bús* melléknév; a többi nyolc nincs jelen a Toldi szövegében, a következők: *bérc*, *berek*, *beül*, *bíbor*, *boldog*, *bolyongó*, *borong*, *borongó*. Ha minden Arany-vers szövege ennyi új elemet mutat, csupán a Toldi hatalmas szóanyagához képest is, akkor méltán mondhatjuk, hogy költőnk teljes szókincse szinte áttekinthetetlenül gazdag.

Vagy vegyük vizsgálóra például a Családi kör első versszakát! Ennek nyolc sora 45 szóból áll. E nyolc sorban 39 különböző szó van. Közöttük 23 az olyan szó, melyet a Toldiban is használ a költő, és 16 az olyan, amely többletként mutatkozik az ottaniakhoz képest. Ebbe az utóbbi csoportba a következő szavak tartoznak: *ki-ki*, *nyugalom*, *bólingat*, *eperfa*, *lomb*, *éji*, *nekimegy*, *koppan*, *rög*, *görög* (ige), *csapong*, *denevér*, *sodorván* (határozói igenév), *rikoltoz*, *bagoly*, *csonka*. Ennyi többletszó a Családi körnek csupán az első versszakában!

Mint minden hosszabb magyar nyelvű szövegnek, a Toldinak is az *a* névelő a leggyakoribb szava: 666-szor fordul elő, míg társa, az *az* névelő csak 157-szer. Ez a különbség természetesen abból adódik, hogy mássalhangzós szókezdet előtt mindig *a* névelőt használunk, magánhangzós szókezdet előtt pedig *az* névelőt, márpedig a magyar nyelvben sokkal több szó kezdődik mássalhangzóval, mint magánhangzóval. Egy példamondat a Toldiból a kétféle határozott névelővel: „*Reszketett a keze az öreg legénynek*” (10: 18). Az elbeszélő költemény határozott névelőinek együttes száma 823. (Amikor mutató névmás az *a* vagy *az* szó, azt természetesen nem számítom ide!)

A Toldi szövegterjedelme: 1674 verssor, mindegyikben 12 szótaggal. Szavak szerint számítva a szöveg terjedelme 9895 szó (2949 különböző szó — szótári önálló címszó — összesen 9895 előfordulásban.¹ Ha ebben — mint említettem — a határo-

¹ A szavakat nem mechanikusan (az egybe-, ill. különírt egységek száma szerint), hanem szótári egységenként kell számolni. Pl. a Toldinak ebben a verssorában: „*Nem azért megyek el, hogy vissza ne jöjék*” (6: 14) — nem nyolc, hanem csak hat szótári szó van (*nem*, *azért*, *elmegy*, *hogy*, *visszajő*, *ne*).

zott névelők száma 823, ez azt jelenti, hogy a határozott névelők részesedése a Toldi szövegében 8,3 százalék. Sok ez, vagy kevés? A Népszabadságnak egy nemrég próbaképpen megvizsgált 100 szavas átlagos publicisztikai szövegrészében 18 határozott névelőt találtam. Az Egerben megjelenő Népújságban is megvizsgáltam egy közleményt, amelynek ez volt a címe: „Ülést tartott a Minisztertanács”. Ennek első 100 szónyi részében szintén 18 határozott névelőt számoltam meg. Ez 18 százalék. Ha a Toldi határozott névelőinek 8,3 százalékos részesedését összehasonlítjuk mai publicisztikai nyelvünknek ezzel a 18 százalékaival, akkor jól érzékelhetjük, hogy Arany János költői nyelve sokkal kisebb arányban él a nem fogalmat, hanem csupán viszonyt jelölő szavakkal, mint a mai publicisztikai nyelv.

Azt hiszem, ez az összehasonlítás is azt bizonyítja, hogy a Toldi nyelvének fontos eleme az aránylag kevés szóval is sokat mondás, vagyis a tömörség. Figyelemre méltó, hogy kettőnél több határozott névelő a Toldinak egyetlen sorában sincs. Van ellenben a műnek három olyan versszaka, melynek nyolc sorában egyáltalán nem fordul elő *a* vagy *az* névelő.

Befejezésül arról szeretnénk beszélni, hogy Arany János — bár ő maga nem *ö-ző* tájszólású vidéken született — gyakran él a Toldiban az úgynevezett *enyhe ö-zésnek* a szöveg szebb, változatosabb hangzását elősegítő eszközeivel. Minthogy a magyar szövegalkotásban igen sok az *e* hang, Arany a monotonitás elkerülése végett sokszor színezi mondatait a több alakú szavak *ö*-hangú változatával. Például nem ezt írja: „Nem *restelte* Bence az efféle terhet”, hanem így fogalmazza e sort: „Nem *röstelte* Bence az efféle terhet” (10: 8). Egy másik helyen, ahol kevésbé fenyeget az egyhangúság veszélye, megvan nála az *e-ző* változat is: a farkasokkal viaskodó Miklós „Lábát sem *restelli* híni segítségre” (5: 6).

Arany nem a *becsmérel*, hanem a *böcsmérel* szót használja a cseh bajnokról szólva: „Egyszer jön a nagy cseh [...] Káromkodik csúnyán, a magyart *böcsmérli*: Hogy nincs, a ki merje magát vele mérni” (11: 11). Nincs a Toldi-szótárban ilyen címszó: *gyenge*, de van *gyöngé*. A Toldi-szótárban a *gyöngé* melléknév szócikkében ezt a példát idézem: „Eltűntén fiának [Toldiné] *Gyöngé* lábainai megtántorodának, Lehanyatlott szépen a megvetett ágyra” (6: 21).

Tudjuk a Petőfi-szótárból, hogy Petőfi — aki általában nagyobb mértékben *ö-ző*, mint Arany — 6 helyen használja műveiben a *csepeg* igét, míg ennek *csöpög* változatát egyszer sem. Érdekes, hogy Arany Toldijában viszont épp az előbbi nem találjuk, csak az utóbbit: szalonnázzák „a vékonypénzü nyulat [...] Hogy *csöpögjön* zsirtól ösztövércsontváza” (2: 2).

Nincs a Toldiban *fedél* szó, de van *födél*: Bence „Asztalt is terített, csak ugy hevenyéből, Az üres tarsolyból, meg a *födéléből*” (4: 10). Arany *ö-ző* szóval írja azt is, hogy *födve*: Miklósnak a nádasban „Nádtors lön az ágya, zombok a párnája, Isten kék egével *födve* a tanyája” (4: 3).

Jó néhány szót kétféle: *e-ző* és *ö-ző* változatban használ a költő. „Bátyám birtokára egy *cseppet* se vágyom” (12: 13) — mondhatja Toldival az egyik helyen, másutt viszont így beszélteti Miklóst: „Nem kell pint sem itce, hiába is adnád, Egy *csöppet* se hozz, vagy hozz egy öreg kannát!” (10: 16) Arany János elbeszélő költeményében a víznek is *csöppjei* vannak: amikor Toldi a Dunán evezett, „Messze felborzolta a lapát a vizet; Fényes apró *csöppek* hulltak a magasból” (11: 2). Az *ö*-hangú *könny* főnév mellett azonban szebben hangzik a *csepp*, ezért Arany a *könnycsepp*-et természetesen így írja: Miklósnak „Nagy meleg *könnycsepp* ült szeme pillájára” (4: 20).

A *temérdek* és a *tömérdek* számnév egy-egy helyütt fordul elő. Az előbbit így idézi a Toldi-szótár: „Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája, Kincse volt *temérdek*” (2: 6). A másik, az *ö*-hangú változatot olyan környezetben használja a költő, ahol több az *e*-hangú szótag: „Kivül fegyveres nép és *tömérdek* ember Az üres sátrakat majd elnyelte szemmel” (11: 9).

Hasonlóképpen egyszer-egyszer fordul elő a Toldiban a *felleg* és a *fölleg* főnév. Idézem példáikat: „... hogy megeredt a köny [Bence] két öreg szeméből, Mint a záporosó Isten *fellegéből*” (10: 4); illetőleg: „Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta, Mint a terhes *fölleg*, mérgét kiontotta” (12: 17). A *felett* és a *fölött* névutót is egy-egy alkalommal használja Arany: a *láng felett*, illetőleg a *mely fölött* szókapcsolatban. A két-két helyen előforduló *veres* és *vörös* melléknév használata aztán már nem a szöveggörnyezettől, hanem a szókapcsolat jelentésétől függ. Györgynek „*Veres* lett a szeme a nagy dörzsölésre” (8: 2), később pedig ugyanezzel a szóval azt olvassuk róla: „Toldi György *veresebb* lön a főzött ráknál” (8: 14). *Vörös* ellenben a bor, melyet Bence hozott Miklósnak, s a lenyugvó napról is azt írja a költő, hogy „Nagy *vörös* palástját künn hagyá az égen” (5: 1).

Az *ismer* igét nemcsak ebben a formában, hanem *ö*-hangú változatában is tartalmazza a költemény. A király Toldi Györgyhez és környezetének más tagjaihoz szólva így beszél: „De ki az a bajnok? nem *ösmered*, Toldi? Ki *ismeri*?” (12: 2) Vagyis itt együtt van a szövegben a két változat, s Arany mindig szívesen él a kétféle alakváltozatban rejlő nyelvi lehetőségekkel.

Még azt kell megjegyeznem, hogy költőnk csak egy bizonyos határig híve az *ö*-zésnek. Ugyanis *ö* vagy *ü* hangú szótag szomszédságában lehetőleg nem folyamodik hozzá. Például a *felső*, *felöltözik*, *felüve* szavak helyett nem írja: *fölső*, *fööltözik*, *fölüve*. Ellenben majdnem mindig a *föl* (és nem a *fel*) igekötőt használja, ha utána az igében egy vagy több *e* hang van: *fölcsereél*, *fölegyenesedik*, *fölkel*, *fölkeres*, *fölrepül* stb. Fontos elve volt Aranynak a változatos, szép hangzásra törekvés.

Tisztelt hallgatóim! Előadásomban azt próbáltam érzékeltetni, hogyan segítheti elő a Toldi-szótár Arany János nyelv-művészetének a tanulmányozását. Ezzel kívántam áldozni a száz éve született Klemm Imre Antal emlékének.

UNTERSUCHUNG ZUR SPRACHKUNST JÁNOS ARANYS MIT HILFE DES TOLDI-WÖRTERBUCHS

EMIL PÁSZTOR

In den letzten Jahren wurde von mir ein vollständiges Manuskript für ein Wörterbuch zu Arany János's „Toldi” fertiggestellt. („Arany János Toldijának szótára”) In ihm wurde die bekannteste epische Dichtung von János Arany, der „Toldi” lexikalisch aufgearbeitet. Es wird 1985 im „Tankönyvkiadó” (Lehrbuchverlag) erscheinen. Der reiche Wortschatz des „Toldi”-s spiegelt sich nicht nur in der Vielzahl von Wortartikeln und deren Vielfältigkeit wieder, sondern auch darin, daß János Arany die 2949 Wörter (das Wörterbuch enthält ebensoviel Wortartikel) in interessanter und oft überraschender Weise für Verbindungen verwendet, die bis dahin noch nicht gängig waren. Das Wörterbuch bezeichnet sämtliche Stellen, an denen die einzelnen Wörter vorkommen und zitiert sie jeweils im Satzzusammenhang: So kann — Wort für Wort — János Arany's Kunst, mit Worten zu bauen, Zusammenhänge zu konstruieren, untersucht, bzw. studiert werden.